

"לא תלין נבלתו על העץ
פי קבור תקברנו ביום ההוא"
(דברים פרק כ"א פסוק כ')

מקור חיוב קבורה

בגמרא סנהדרין (מו: א) אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי, מניין למלין את מתו שעובר עליו בלא תעשה, תלמוד לומר (כאן) "פי קבור תקברנו", איכא דאמרי אמר רבי יוחנן משום רבי שמעון בן יוחי, רמז לקבורה מן התורה מניין, תלמוד לומר "פי קבור תקברנו". ואח"כ הובא ששאל שבור מלכא לרב חמא, קבורה מן התורה מניין, אישתיק ולא אמר ליה ולא מידי, אמר רב אחא בר יעקב אימסר עלמא בידא דטפשא דאיבעי ליה למימר מדכתיב 'כי קבור', ודחינן דהיינו דליעבד ליה ארון (ראה להלן סוף אות ב), ומכפל הלשון 'תקברנו' נמי לא משמע ליה שבא ללמד על קבורה. ועיין במהר"ץ חיות שהביא דפליגי בזה הראשונים, שבחידושי הר"ן (ד"ה רמז לקבורה) נראה שאכן רב חמא סובר שאין ללמוד מהכתוב 'כי קבור תקברנו' ולכן באמת שתק, אבל דקדק מלשון רש"י (בקטע 'ופרכינן' שבד"ה וליעביד) והרמב"ן (בתורת האדם 'ענין הקבורה') שלעולם רב חמא מסכים לדרשה זו ורק לשבור מלכא לא אמר כן כיון שיוכל לדחות אותו כאמור.

ויעיין בהמשך הגמרא ששאלו מדוע לא הוכיח לו רב חמא מדאיקבור צדיקי והיינו שמפורש בתורה כן על אברהם יצחק ויעקב, ותיצאו שהיה יכול לומר לו שזה רק מנהגא בעלמא שנהגו בימיהם לקבור את המת ולא מצד הדין. ושוב והקשו היה יכול להוכיח לו ממה שקבר הקב"ה למשה, והשיבו שגם על זה יכול לומר שהוא רק כדי שלא לשנות אצל משה ממנהג העולם. תא שמע להוכיח שחיוב לקבור את המת, שנאמר בספר מלכים א' (יד יג) שאחיה השילוני אמר לאשתו של ירבעם שבאה לפניו כאשר חלה בנה, שהוא ימות "וְסָפְדוּ לוֹ כָּל יִשְׂרָאֵל וְקָבְרוּ אוֹתוֹ" הרי שחייבים לקבור את המת, ודחו שגם זה אפשר שאינו מצד חיוב אלא דלא לישתני ממנהגא. שבה הגמרא ושואלת ממה שמצינו (ירמיה טז ד) שנתנבא ירמיה על הרשעים שימותו ולאחר מכן "לא יִסְפְּדוּ וְלֹא יִקְבְּרוּ לְדָמָן עַל פְּנֵי הָאֲדָמָה יְהוּי", וממה שקילל אותם בזה משמע שמן השמים הסכימו למנהג הקבורה בסתם אנשים שאינם רשעים, ודחתה הגמרא שאין ראייה שיש חיוב על קבורה אלא הענין הוא שירמיה קיללם שלא ינהגו בהם כמנהג העולם שקוברים את המתים.

וכאמור לא הוכרע בגמרא האם חיוב קבורה הוא מן התורה או רק מדברי סופרים. ומצינו לרמב"ם בהלכות אבל (ריש פרק יב) שכתב שאם ציווה אדם שכאשר הוא ימות לא יקברוהו, אין שומעין לו, כיון שהקבורה היא מצוה שנאמר 'כי קבור תקברנו'. ומשמע מהרמב"ם שמסיק דהוי חיוב דאורייתא. אולם הרס"ג (מניין הפרשיות פרק לד) והיראים (מצוה תנב) כתבו מצוה זו רק לגבי הניתלין ע"י בית דין, דבהכי משתעי קרא, והיינו דהריבוי 'קבור תקברנו' אינו אלא אסמכתא בעלמא. ואמנם גם הרמב"ם בהלכות סנהדרין (פרק טו הלכה ח) התייחס לזה במפורש, שכתב שמצות עשה לקבור את כל הרוגי בית דין ביום ההריגה שנאמר 'כי קבור תקברנו ביום ההוא', ולא הרוגי בית דין בלבד אלא כל המלין את מתו עובר עליו בלא תעשה. אמנם ילה"ע שסיים דעובר בל"ת, והאמת שכך אמרו בגמ' שעובר על ל"ת, וכבר עמד בזה בשו"ת חוות יאיר (סימן קלט) היאך מריבוי 'קבור תקברנו' לומדים שיש בכל המתים לאו דלא תלין נבלתו עיי"ש. ושוב ראיתי שבספר המצוות (מ"ע רלא) כתב הרמב"ם דילפינן שבכל מתים איכא מצות עשה, עיי"ש.

והרדב"ז בתשובה (ח"ב סימן תשפ) כתב לבאר שיש סברא שדוקא בהרוגי ב"ד אמר קרא 'קבור' שלא יהיה זה עומד לקלון שיאמרו "זה הוא שעשה עבירה פלוני" [ובמרגליות הים (סנהדרין שם אות ח) הביא בשמו לחלק דדוקא בהרוגי

בי"ד כפיד קרא שלא לראות גופו בניוולו אחרי מיתה בלתי טבעית] אבל שאר מתים מנא לן, ומשום הכי אמרו בגמרא שזה רק 'רמז' לקבורה, עיי"ש (וע"ע ח"א סימן שיא) דלא הוי דרשא מפורשת אלא רמז בעלמא, ונראה כוונתו שאין זה מצוה או איסור דאורייתא. וכן הוא בפירושו לרמב"ם (פ"ד מאכל ה"ח) לגבי המלין את מתו שעובר בל"ת, שכתב שמה שמריבין 'כי קבור תקברנו' לרבות כל המתים, ואין זה איסור 'לא' של תורה, דהא קרא בהרוגי ב"ד איירי. אולם יעוין בביאור הגרי"פ על ספר המצוות לרס"ג (מ"ע יט) שהרחיב להוכיח מהראשונים דהוי מצ"ע דאורייתא ודלא כנקיטת הרדב"ז.

ואולם בדעת הרמב"ם יש להקשות ממה שכתב בהמשך הלכות אבל (ריש פרק יד), מצות עשה של דבריהם לבקר חולים ולנחם אבלים ולהוציא המת ולהכניס הכלה וללוות האורחים ולהתעסק בכל צרכי הקבורה לשאת על הכתף ולילך לפניו ולספוד ולחפור ולקבור, אע"פ שכל מצוות אלו מדבריהם הרי הן בכלל 'ואהבת לרעך כמוך' כל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים עשה אתה אותן לאחרך בתורה ובמצוות. ומבואר שסובר שאין מדאורייתא מצוה פרטית של קבורה, ודלא ככל החזון הנזכר, וכבר תמהו בזה הרבה אחרונים (מסתמא הובאו במפתח פרנקל). ואכן רבינו חננאל (בסנהדרין שם ונדפס בריש דף מז) הסיק דקיימא לן שמצות קבורה היא מדרבנן, וכתבו בארעא דרבנן (סימן תקמו) והאור שמח (על הרמב"ם שם ד"ה נ"ב) שהרמב"ם סובר כרבינו חננאל, אכן אכתי צ"ב סתירת דבריו מהמקורות הנזכרים לעיל שמבואר בהם שיטתו שיש מצות קבורה מדאורייתא.

ביאורים שיש חיוב דאורייתא ויש שהוא רק מדרבנן

ובישוב דעת הרמב"ם מצינו כמה מהלכים במפרשים, שמתוכם יוצא חילוקים בהך חיובא דקבורה, ונסדרם לפנינו. מהר"י עייאש בספרו עפרא דארעא (אות תקמו) כתב לחלק, דלעולם סובר הרמב"ם שמצות קבורה היא מהתורה, אלא שהתורה הטילה זאת על הקרובים של המת, אבל על שאר בני אדם אין חיוב אלא מדרבנן. ובלב שמח (על סה"מ לרמב"ם שורש א אות ג) וקנאת סופרים (שם סוד"ה איברא דלגבי) כתבו שהמצוה מדאורייתא של 'כי קבור תקברנו' כוללת גם אחרים כאשר זה מת מצוה, ורק בסתם מת בעלמא אין מצוה על אחרים אלא מדרבנן וזה כלול במצות גמילות חסדים. וביארו בזה את השגת הרמב"ם (שם בסה"מ) על בה"ג שמנה 'קבורת מתים' למצוה בפני עצמה, והיינו גם קבורת סתם אדם שאינו קרוב ואינו מת מצוה, ובזה ס"ל לרמב"ם כאמור שאינו אלא מדרבנן. [ובמגילת אסתר (על סה"מ שם) ביאר השגת הרמב"ם, שבה"ג מנה זאת כחלק מהדרשה על הפסוק (שמות יח כ) 'וְהוֹדַעְתָּ לָהֶם אֶת הַדָּרָךְ יֵלְכוּ בָּהּ וְאֵת הַמַּעֲשֵׂה אֲשֶׁר עָשִׂינוּ', ועל זה קאמר שאם נוציאנה מזה הפסוק לא תהא אלא דרבנן, אבל באמת סובר הרמב"ם שהיא מצוה מהתורה ממאי דכתיב כי קבור תקברנו, עיי"ש].

ובמרגליותא טבא (על סה"מ שם בסוף השורש) כתב ליישב דעת הרמב"ם, שאכן חיוב קבורה הוא מדאורייתא, אלא דמקרא 'קבור תקברנו' אין במשמע דוקא שיתעסק בעצמו בקבורת המת, וגם אם קבור ע"י אחרים נמי קיים מצות עשה זו דקבור תקברנו, אבל מדרבנן יש מצוה מיוחדת להתעסק בעצמו בגופו ובכבודו בכל צרכי קבורה. [עיי"ש שהוכיח כן ממה שדרשו בגמרא (ב"מ ל:) את הפסוק והודעת להם וכו', 'את הדרך' זו גמילות חסדים, 'בה' זו קבורה, והקשו קבורה היינו גמילות חסדים, והשיבו לא נצרכה אלא לזקן ואינו לפי כבודו, והיינו שיש חיוב מיוחד שיעשה זאת בעצמו ולהכי גם זקן ואינה לפי כבודו מחויב בו. ודו"ק שלדבריו הדרשה היא רמז על החיוב דרבנן, והוא פלא]. וכתב

דבהכי מבואר דקדוק לשונו הטהור של הרמב"ם שנקט 'להתעסק בכל צרכי קבורה לשאת על הכתף וליילך לפניו ולספוד' וסיים 'ואלו הן גמ'ח בגופו', וכמשנ"ת.

חילוק נוסף התבאר במפרשים ע"פ לשון הרמב"ן בתורת האדם (שער הסוף, ענין הקבורה) וחדושי הר"ן (סנהדרין שם) שהנידון בגמרא גבי המקור לקבורה מן התורה, היינו לחיוב קבורה בקרקע, אבל בלא"ה ידעינן שיש חיוב קבורה עכ"פ. וזה מפורש בגמרא שדחו שאין ראיה מהפסוק כיון שאפשר לומר דהיינו שיעשה לו ארון, וראה בגיליון הגמ' שגירסת הערוך היא 'ארגו' וכן גירסת ר"ח אך הוא פירש דהיינו ארון וא"כ היינו הך. וכתבו בלב שמח (שם) וקהלת יעקב (אלגאזי, מע' ק אות רפד) דבהכי פליגי תרי לישנא דרשב"י בגמ', האם נלמד מהכתוב רק איסור להלין את מתו והיינו שהעיקר שלא יהיה מגולה אך סגי ליה בארגו וכדו', או ילפינן מ'קבר תקברנו' דבעינן קבורה בקרקע דוקא. ולפי זה כל מה שכתב הרמב"ם שיש חיוב מן התורה, היינו במי שלא רוצה כלל להיקבר, שאכן יש על זה חיוב קבורה ואין שומעין לו, אבל מש"כ בסוף הלכות אַבְל שזו מצוֹת עשה של דבריהם, היינו כפי שסיים שם שזה לחפור ולקבור, כלומר קבורה בקרקע (וכן לשאת על הכתף וליילך לפניו ולספוד). והכי ביאר בכלי חמדה (פרשת חיי שרה אות ב) דעת רבינו חננאל שכתב שלמסקנה החיוב הוא רק מדרבנן, והיינו קבורה בקרקע, אבל עצם חיוב קבורה הוא מדאורייתא.

א. טעם חיוב קבורה והנפקותות מיניה לדינא

ובגמרא (סנהדרין שם) איבעיא להו בהך חיוב קבורה, האם משום בזיונא הוא או משום כפרה, ואמרו דנפקא מינה להיכא דאמר לא בעינא דליקבורה לההוא גברא, דאי אמרת משום בזיונא הוא - לא כל כמיניה. ואי אמרת משום כפרה הוא - הא אמר לא בעינא כפרה, עיי"ש מה ששקלו וטרו בזה. ופירש רש"י 'משום בזיונא הוא' - שלא יתבזה לעין כל שיראוהו מת ונרקב ונבקע, 'או משום כפרה' - כי היכי דתיהוי ליה כפרה בהטמנה זו שמורידים ומשפילין אותו בתחתיות. [ועיי"ש בתוספות ד"ה קבורה] דעל כרחך איכא כפרה בקבורה, וכדאמרין להלן (מז): כפרה מאימת הוי מכי חזו צערא דקיברא פורתא, אלא מיבעי ליה הי עיקר, בזיונא או כפרה. והנפ"מ שאמרה הגמ' כשאינו רוצה שיקברוהו, בפשטות הפירוש הוא שלצד שקבורה משום כפרה והוא אינו רוצה שיהיה לו כפרה תו לא אכפת לן מיניה, וכן מבואר ביד רמ"ה, אבל רש"י חידש שכוונת הגמרא היא דכיון שהוא אמר לא בעינא כפרה לכן גם אם יקברוהו לא יתכפר לו בזה. ולצד שהוא משום בזיון, פירש רש"י דלא כל כמיניה כיון דבזיון הוא לקרוביו. אך הכסף משנה (בהלכות אבל ריש פרק יב) כתב שאפילו בעו יורשים נמי דלא ליקברוהו, מוציאים מהם בעל כרחם, וכן במת שאין לו קרובים לא יהני ליה לומר שלא יקברוהו, כיון דבזיונא דכולהו חיי קא אמרינן. ובתשו' מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג ח"ד ס"ו ס' תתקכו) ביאר שחשו חכמים לכבוד המת בעל כרחו, אפילו כשעל עצמו אינו חש.

והנה כבר הבאנו (באות א) שהרמב"ם (שם) כתב שהטעם שאין שומעים למי שציווה שלא יקברוהו, לו, הוא משום שהקבורה היא מצוה שנאמר 'כי קבור תקברנו'. וצריך ביאור מדוע לא קאמר הטעם המבואר בגמרא שחיוב קבורה הוא מחמת בזיונא ואילו הוי משום כפרה הייתה מועילה אמירתו. ושני מהלכים נאמרו בדעת הרמב"ם, שהרדב"ז (על הרמב"ם שם) נקט שדעת הרמב"ם כהרמב"ן (בתורת האדם שם) והרא"ש (שם פ"ו ס"ב) דמאחר ולא נפשטה הבעיה בגמרא, להכי אזלינן לחומרא בספק דאורייתא, ולכן אין שומעין לו שלא לקבורו, וא"כ זו כוונת הרמב"ם שמשום דהוי מצוה דאורייתא אזלינן לחומרא, אבל הלח"מ (שם) מיאן בזה דא"כ היה לרמב"ם לומר במפורש שהוא משום שמצדדים לחומרא שהטעם משום בזיונא, ולהכי ביאר שכל ספק הגמרא היה דוקא לשיטות שאין קבורה מן התורה, אבל לפי השיטות שהקבורה היא מצ"ע מהתורה, פשיטא שאין המת יכול לצוות שלא יקברוהו, עיי"ש בדבריו. ודו"ק שלמהלך זה, יצא חילוק בין היכא שחיוב קבורה הוא דאורייתא דלא תהני אמירתו לבין היכא שהחיוב רק מדרבנן שתועיל בה אמירתו, ולעיל התבאר מהמפרשים כמה אופנים אימתי הוי דאורייתא ואימתי הוי דרבנן.

ובכלי חמדה (שם) כתב בתחילה שיש שני טעמים בחיוב קבורה, הטעם הראשון ע"פ המדרש (ב"ר כ כו) שאמר הקב"ה לאדה"ר, קומץ עפר שנבראת ממנו לא גזול הוא בידך, והענין שהאדם נברא מהאדמה לתקנה ולזככה, וכיון שחטא ואינו מתקן אותה הרי עליו לשוב אליה, ויש בזה השבת הגזילה, וזהו מאמר הקב"ה (בראשית ג יט) "שובך אל האדמה כי ממנה לקחת כי עפר אתה ואל עפר תשוב", והטעם השני כמש"כ התויו"ט (אבות פ"ב מ"ז) בשם הכלבו (בהלכות אבל) שהוא מפני שקשה לנפש כשתראה הגוף מתבזה ומוטל בלי

קבורה. [ובזה ביאר גבי משה רבינו שלא ידע איש את קבורתו, שכיון שנקרא 'איש האלקים' שנודרך לגמרי כמלאכי השרת, אין הוא שייך לקרקע, ולכן א"צ קבורה בה, וסגי ליה בארון. וכן ביאר בזה דברי הרמב"ן בפרשת חיי שרה שביאר שאברהם אמר לבני חת שאם לא יסכימו לקבור את שרה בקרקע הוא יקברנה בארון, אע"פ שהוא עצמו ביאר שהנידון בגמרא הוא על קבורה בקרקע כיון שבארון לא מהני, ולהאמור מיושב כיון ששרה אמנו מתה בלא חטא].

ובהמשך (במכתב שמואב שם אות ג) כתב באופן אחר, שיש שני טעמים לחיוב קבורה, חדא מגזירת הכתוב 'כי קבור תקברנו', ושנית משום שהוא אסור בהנאה, כמבואר בגמרא (סנהדרין מז): דילפינן בהיקש 'שם שם' מעגלה ערופה (לאביי) או מעבודה זרה (לרבא), ושניהם מהנקברים (תמורה לד). שאסור ליהנות בהם. וכתב דנפקא מינה בין הטעמים היא (ובזה הוא מתרץ בעצם למה לי חיוב קבורה ותיפוק ליה מצד חיוב שריפת איסורי הנאה), אם רצה לשרוף את המת, שמצד איסורי הנאה הרי זה תלוי בפלוגתת רבי יהודה ורבנן בתמורה (שם) במי שרצה להחמיר על עצמו לשרוף את הנקברים האם הוא רשאי, אבל לטעם הראשון שמפורש בתורה בהדיא חיוב קבורה בקרקע, בודאי אין יכול לשרופו שבוה מבטל מצות קבורה, עיי"ש מה שפלפל בזה.

עוד כתב הכל"ח דנפ"מ בכזית מן המת, לדעות שאין בו חיוב קבורה, דעכ"פ איכא ביה דין קבורת איסורי הנאה. ופליגי אחרונים בהאי מילתא, שבתויו"ט (שבת פ"י מ"ה) כתב שיש מצות קבורה בכזית מן המת, ואפשר דבפחות מכזית אינו מצווה לקברו. וכיוצא בזה צידד המנחת חינוך (מצוה תקלו) דאף דלענין טומאת כהנים שמשמאים למת מצוה אינו אלא בראשו ורובו, נראה שמצות קבורה נהגת אף בכזית מן המת אפשר שאף בפחות מכזית. אבל המל"מ (סוף הלכות אבל) כתב לדחות דברי התויו"ט, דהא אמרו בירושלמי (נזיר פ"ז ה"א) 'כי קבור תקברנו' מכאן שאינו נעשה מת מצוה עד שיהא ראשו ורובו. וכ"כ בתפארת ישראל (שבת שם בסוף הפרק). ועי' ביביע אומר (ח"ג יו"ד ר"ס סימן כב) שהמל"מ איירי כשנמצא מן המת כזית או יותר ולא נמצא ראשו ורובו, אבל אם המת שלם או שראשו ורובו לפנינו וקיימנו בו מצות קבורה ושוב נמצא כזית מן המת או אבר ממנו, לכו"ע חייבין לקברו, וכמבואר להדיא בירושלמי שם, שקודם לכן דרשו 'תקברנו' כולו ולא מקצתו, 'תקברנו' מכאן שאם שייר ממנו לא עשה כלום. ושכן פירש הרמב"ן בתורת האדם (ענין הכהנים, דף מג ע"א) לדברי הירושלמי, שאין נעשה מת מצוה מתחילה אא"כ מצא ראשו ורובו, אבל מצא ראשו ורובו וקברו חוזר אפי' על אבר אחד ממנו וקוברו עמו. וכ"כ הרא"ש (בהלכות קטנות הל' טומאה ס' ג), וכן פסקו הטור והשו"ע (יו"ד ס' שעד ס"ב) שאינו נקרא מת מצוה לענין זה אא"כ מצא ראשו ורובו, ואם מצא רובו ורובו חוץ מאבר אחד חוזר ליטמא בשביל אותו אבר.

שוב ראיתי שקושיא זו הקשה בספר ערך שי (יו"ד ס"ו ס' שמח, וכה"ק בשו"ת עונג יום טוב יו"ד ס' צה) מה בעי בגמרא האם קבורה משום כפרה או משום בזיונא, ותיפוק לה דמת אסור בהנאה, וכל איסורי הנאה צריכים קבורה. ותי' עפמש"כ הרמב"ם (בפירושו לסוף מסכת תמורה), שקבלה בידינו להצריך קבורה לאותם דברים שאסורים בהנאה, וא"כ י"ל שלא קיבלו אלא לאותם השנויים במשנה. ושוב הקשה דהא ילפינן 'שם שם' מעגלה ערופה שנקברת. ותי' שאין אדם דן גז"ש אא"כ קבלה מרבו מסיני, והכי גמירי לה לענין הנאה דוקא. ובשו"ת יביע אומר (שם סימן כא אות ו) כתב לדקדק על דבריו, דמש"ת על קושיתו הראשונה עפ"ד הרמב"ם שהוא קבלה לקברם, משמע שהבין דהיינו מדאו"מ ממש, ואי"ז מוכרח שהרי מצינו ברמב"ם (פ"א מאישות ה"ו) שכתב גבי שניות (עריות שנאסרו מדרבנן) שהן אסורות מפי הקבלה. והביא שהגאון מליסא במקור חיים (הל' פסח ס' תלא) כתב ע"פ לשון הרמב"ם דקבורת איסוה"נ היא רק מדרבנן מחשש תקלה. ולדבריו מיושב מדוע בעי חיוב קבורה במת מדאורייתא, כיון שמדין איסוה"נ אין לבוא שהרי אינו דאורייתא. אלא שהשד"ח (מע' כ כלל לח) פקפק בדברי המקור"ח, עיי"ש. והדר"ק לדוכתא [ואי הוי קבלה מדאו"מ צ"ב מהיכי תיתי שקיבלו על זה ולא על זה]. ומש"ת שאין אדם דן גז"ש מעצמו, כתב הייב"א שזה תמוה לכאן, שדוקא להוסיף גז"ש מחודשת העודפת על מנין הגז"ש שנתקבלו אי אפשר (ע' תוס' שבת צז). אבל גז"ש דשם שם שנתקבלה בכה"ג י"ל אין גז"ש למחצה. ועיי"ש (אות ז) מה שהרחיב לתרץ ע"פ מה שנראה שזו מחלוקת הסוגיות האם ילפינן מת גופיה מגז"ש דאיסוה"נ או שהוא דין בפנ"ע מדאורייתא. ועי"ש שם (בסוף אות ו) מש"ת דנפ"מ למת גוי, ויבואר באות הבאה.

ד. חיוב קבורה בבן נח

ויש לחקור בדין קבורה בבן נח, וכבר דנתי בזה בארוכה בספר תולדות נח (פרק יג הלכה כא) ושו"ת מחשבות אדם (סימן לח) ואשנה פרקי כאן, דכאמור הגמרא

מתשובת הרשב"א סי' ססה) ובמשנה למלך (פרק יד מהלכות אבל הל' כא) ובברכי יוסף (יו"ד שם) ובשו"ת אור לציון (ח"א יו"ד סימן כח אות י, ונדפס גם בשו"ת יבי"א ח"ג יו"ד סי' כ). [ועי' בפת"ש (שם) שבתשובת אבן שהם (סי' ל) העלה דמת ישראל אסור בהנאה מהתורה אבל מת גוי אסור מדרבנן]. אולם הנה בקושיא הנ"ל מדוע הוצרך קרא דקבורת המת תיפול דמת אסור בהנאה וכל איסורי הנאה טעונים קבורה, כתב בספר ישועות יעקב (אה"ע סו"ס כא) בתשובת הגאון מהר"צ בעל שו"ת ברכת רצ"ה, שיש ליישב דנפ"מ למת גוי, והיינו דאף לסוברים שמת גוי מותר בהנאה, בכל זאת אתא קרא למימר שיש בו חיוב קבורה מדין קבורת אדם. אך הגאון שו"מ (הנ"ל) דחה דבריו, וכאמור דאין חיוב קבורה בגוי אלא רק איסור לא תלין נבלתו על העץ, עיי"ש. ובאמת בבית האוצר (כא) עמד בק' זו ותי' דנפ"מ לעבד, לשיטת התוס' דבשר עבד מת מותר בהנאה ובכ"ז יש עליו חיוב קבורת אדם, ובמוסגר שם הוסיף דבדואי אין לתרץ דנפ"מ למת גוי, דהא התורה לישראל ניתנה ולא לעכו"ם ואין מצות קבורה בעכו"ם, עיי"ש.

ובכלי חמדה (שם) כתב בשם הגאון האבני נזר' מסוכטשוב (וכ"כ הגאון מטשעבין בדובב מישירם ח"א סימן נח מפי השמועה, וכנראה כוונתו לאבנ"ז) לבאר מה שאמרו בגמרא חולין (צב:) שאחת מהמצוות שבני נח עדיין מקיימים היא שאינם שוקלין בשר המת במקולין, וקשה היכן נצטוו שלא לאכול בשר המת, ותיירץ ע"פ היסוד הנזכר (לעיל באות הקודמת) שיש חיוב קבורה מצד 'השבת הגזילה' לקרקע, ממילא גם בני נח מצווים בזה שהרי המה בכלל איסור גזל (ואף כלפי קרקע, ואזרבה איסור גזל אצל ב"נ הוא רחב וכולל יותר, ראה משנ"ת בתולדות נח ריש פרק ה). אולם מובא בספר 'תורתך שעשועי' (פרשת חיי שרה בענין מצ"ע דקבורת המת) מהאדמו"ר פני מנחם מגור, שהעיר עליו מהמבואר בירושלמי נזיר (הנ"ל) שגוי אינו צריך קבורה, וממשי"כ בירושלמי שבת (פ"ה ה"ה) שמותר להאכילו לכלבו. ודחק דנהי דהגויים עצמם חייבים בקבורת גוי, מ"מ כלפינו חשיב כחמור וליכא חיובא. וכיוצ"ב כתב בשאילת יעבץ (ח"א סי' מא סוד"ה אי נמי) שמתי גויים הרי הן טעונין קבורה אלא שאין אנו מצווים עליהם לקוברם.

היחס ההלכתי להיי ממוזר

"לא יבא ממוזר בקהל ה' גם דור עשירי לא יבא לו"
(דברים פרק כג פסוק א)

בהערה) הורה, שאם אותו ממוזר ת"ח שישאל נהנים מתורתו, א"כ אדרבה מצוה גדולה להתפלל לרפואתו - שימשיך להאיר ולהזריח לישראל בתורתו. וכבר אמרו חכמינו (הוריות יב: וירושלמי שבת יב א) 'ממוזר ת"ח קודם לכהן גדול עם הארץ'.

ד. תפילה על ממוזר שימות. עיין משנה"ל ותשובה"ש, שהגם שאין מתפללים עליו שיחיה, מ"מ אין מתפללים שימות. אולם הנה אמרו בגמרא (יבמות עה:) 'ממוזר לא חיי', ובשדי חמד (מערב"מ סי' לד) הביא שבשער המלך (הל' סומאת מת סוד"ה ועוד היה) כתב בשם הילקוט (כנראה כוונתו למדרש כת"י דלהלן) שזה משום שהנביאים התפללו על ממוזרים שלא נודעו שימותו, כדי שלא יתעברו פסולים בישראל. גם מרן החיד"א בפתח עיניים (יבמות שם) כתב ששמע מהחכם השלם החסיד רבי דוד חזן שבעל 'שבט מוסר' כמהר"ר אליהו הכהן אמר שראה במדרש כת"י, דהא דממוזר לא חיי הוא מימות עזרא ובית דין ואלו, שהתפללו שלא יחיו הממוזרים כדי שלא יטמנו בישראל וכו'. וכ"כ האגודה (יבמות שם). [ועי' מדרש רבה (נשא פר"ט אות ח) שאחת לששים ולשבעים שנה הקב"ה מביא דבר גדול בעולם, ומכלה מישראל את הממוזרים, ונטל עמהם כשרים שלא לפרסם את החטאים. ועי' ליידיי הרה"ג יוסף תומר משדי שליט"א בספרו יוסף תומר (עמ' תכז) מש"ב בזה]. אכן י"ל שכל זה כאשר יש חשש שיטמנו בתוך הקהל, משא"כ ממוזר ידוע, אין לנו להתפלל שיהיה לו רע.

ה. להציל ממוזר מסכנה. עיין במשנה הלכות (שם) שכתב שכל דבריו הם לענין תפילה שזה ענין רוחני, משא"כ לענין להצילו מסכנה ע"י הצלה טבעית הרי אנו מצווים עליו להחיותו (והיינו בדוח איכא לאו דלא תעמוד על דם רעך), ומשנה מפורשת היא (בגמרא הוריות הנ"ל) 'ממוזר תלמיד חכם וכהן גדול עם הארץ - ממוזר קודם', ושם מדובר גם לענין להחיותו. ואמנם יש להעיר, ששם מדובר בממוזר ת"ח, ובו יש לומר שאף מותר להתפלל עליו (וכנ"ל) ומנלן לסתם ממוזר, אכן באמת מסתימת המשנה מבואר שדין 'להחיותו' שייך גם בממוזר, ורק שאם הוא ת"ח אז יש לו גם עדיפות להקדימו אפילו לכהן גדול עם הארץ. [שו"ר בשד"ח (סוף מע' אישות) שהעלה שממוזר חייבים אנו להחיותו, ושכ"כ בצמח צדק (הקדמו, סי' נה) שכן דעת מהר"ל (סימן קט) ומהר"ו (סי' עג) ורקנאטי (בפסקיו סימן רמא) וגמק"י (פרק החולץ) עיי"ש]. ויוצא א"כ שבדואי יש איסור גמור להורגו ואף להזיקו. ואמנם יש מקום לדון בעובד ממוזר, וכדלהלן.

בסוגין מסתפקת האם חיוב קבורה הוא משום בזיונה או משום כפרה ונפ"מ להיכא דאמר "לא בעינא דליקבורה לההוא גברא". ויש לדון אי שייכי הני טעמי גבי גוי, ובפשטות בעצם שייך כפרה ובזיונה בגוי, רק השאלה אם אנו אמורים לדאוג לכפרתו ולמניעת בזיונו. ולפירש"י שהבזיון מצד הקרובים, אפשר שבגוי לית בהו כ"כ קורבה שתחייב מניעת בזיון, אך אינו מוכרע, ובלא"ה הרי הבאנו ממהר"ם מרוטנבורג שמצד המת עצמו יש למנוע בזיון גופו, אך אפשר שהוא דוקא בישראל ולא בגוי. ובשו"ת קול מבשר (ח"א סי' ע) כתב, דלטעמא דכפרה הא אמרינן בירושלמי (נזיר פ"ט ה"א) דעכו"ם לאו בר כפרה הוא (ושכ"כ הג"א ב"ב י בהא דאין מקבלין צדקה מן העכו"ם והובא בט"ז וש"ך יו"ד סי' רנד ס"ק ד), וגם לטעמא דבזיונה הא אמרינן בסנהדרין (נה:) דעכו"ם לית להו קלון ופירש"י דאקלון דידהו לא חס רחמנא.

ובירושלמי (נזיר פ"ז ה"א) מבואר שציווי קבורה לא נאמר בגויים, עיי"ש דקאי אקרא ד"כי קללת אלהים תלו". אמנם בפירוש הרמב"ן על התורה (דברים כא כב) מבואר ששייך גם על גויים, עיין היטב בדבריו. ויש לומר בדעתו, דלעולם אין חיוב קבורה ממש בגוי, רק דין תלין נבלתו על העץ, אבל לא קבורה. וכן כתב הגאון בעל השואל ומשיב בספרו יוסף דעת (על השו"ע יו"ד סי' שמט, הובא בשו"ת שבט הלוי ח"ז סימן קפט אות ב) ושם הוסיף דסגי שישליך אותו בפתח שער העיר כמבואר ביהושע (פרק ח פסוק כט, וע"ע שם פרק י פסוק כז). וכן מבואר בדברי המשך חכמה (שם פסוק כג). וכן ראיתי בשו"ת יביע אומר (ח"ג יו"ד סי' כא אות ו ד"ה והנה) שכתב כן בדעת הרמב"ן (הנ"ל) והחוות יאיר (סי' קלט), עיי"ש מה שפלפל בביאור דברי הרמב"ן. וכן בשו"ת חסד לאברהם (תאומים, ח"א יו"ד סי' קט בד"ה והנה) כתב בפשיטות שמתי עכו"ם וכן עבד אין בהם מצות קבורה. וכן פסק בשו"ת צפנת פענח (סי' רסט) דבן נח אין לו קבורה ולא קנה מקומו כלל, עיי"ש שציין לירושלמי הנ"ל. וע"ע בשו"ת ציץ אליעזר (ח"י סי' כה פרק ט).

ומצד איסורי הנאה, הנה תלי במחלוקת הראשונים בדין איסור הנאה ממת האם זה גם במת גוי, ראה בשו"ע (יו"ד סי' שמט, ושם בבדק הבית הביא מקור הדבר

א. מהו ממוזר ולמה נקרא כך. בגמרא יבמות (לב:) ועי' וכן בירושלמי קידושין ג יב) שתיבת 'ממוזר' היא מלשון 'מום זר' והיינו שיש לו פגם ביחס. והרמב"ן (דברים כג א) כתב, 'ממוזר' שם לאיש מזוהר מאחיו ויודעיו שלא יודע מאין בא. שהנולד לאיש מאשת אביו הוא ירחיק אותו ולא יודה בו, לבושתו ולכלימתו מן המעשה הרע שעשה, וגם אמו תשליכו בלילה כענין האסופי הנזכר בתלמוד (קידושין סט). וכן כל העריות. ובמשנה יבמות (ד יא) נחלקו תנאים איזהו ממוזר, ולהלכה פסק הרמב"ם בהלכות איסורי ביאה (פרק טו הלכה א) ממוזר האמור בתורה זה הבא מערה מן העריות, חוץ מן הנדה שהבן ממנה פגום ואינו ממוזר, ועיי"ש (בהמשך ההלכה ובהמשך הפרק) עוד פרטי דינים בזה.

ב. בקשת רחמים על ממוזר. בספר העיטור (שער ג הל' מילה, דף נג טור ב) ומנהגי מהר"ל (הל' מילה סי' כ) ושו"ע יו"ד (רסח ד) כתבו לגבי מילת תינוק ממוזר, שאין לבקש עליו רחמים. ובמשנה הלכות (ח"ה סי' קפא) ותשובות והנהגות (ח"ד סי' קפב) למדו מזה לתפילה על כל ממוזר. אך האגרות משה (בספר 'שש אנכי עמ' כד) הורה שחייב להתפלל עליו משום "לא תעמוד על דם רעך" (וכ"כ דודי הגאון שליט"א בברכת יהודה ח"ג עניינים שונים סי' י) עיי"ש מה שדחה הא דברית מילה, ועי' מעדני יוסף (ברית מילה) סימן ב) מה שהעיר עליו, ובמה שנקט האג"מ דאיכא לית ע"ד רעך במניעת תפילה, כ"ד הגר"מ גרוס שליט"א (משפ"ט האבידה) בפתיחה 'משפ"ט צדק', אך לא כן דעת מרן הגרא"ל שטיינמן הגר"ח קנייבסקי זצ"ל, עיין קובץ בית הלל (גל' לד עמ' סח, ועיי"ש גל' לו עמ' קמא) וספר 'משנת פיקוח נפש' (סי' סא, ועי' לו בפלאות עדותיך ח"א עמ' קלז).

ג. תפילה על ממוזר ח"ח ותפילת ממוזר על עצמו. אכן אף אם נקוט שאין להתפלל על ממוזר שיחיה, מכל מקום מבואר בפוסקים אופנים שבהם כן יש להתפלל. א. בתשובות והנהגות (שם) כתב, כי ודאי הממוזר עצמו צריך להתפלל להקב"ה שיחיהו ויזכהו לעבוד אותו ית"ש באריכות ימים, ויתפלל גם לזיווג העון המותר לו [ואף שמרבה על ידי זה ממוזרים, עיי"ש שנקט דמ"מ מצוה הוא בכך (וכשיטתו בח"ד סימן ערה), וראה להלן... (ואכן בחשוקי חמד' בכורות מה: בסופו, נקט דכיון שממוזר חייב בפ"ד, מותר לברכו בחתונתו, שיזכה לראות בנים ובני בנים) ודוק]. אבל אנו לא מתפללים שיחיה משום שמזכיר עון שעלול להכשיל ב. הגר"ח קנייבסקי זצ"ל (בית הלל' שם, ועיין 'הלכתא מאוריתא' עמ' שנט

ו. **הנחלת עובר ממזר**. כבר הבאתי בתולדות נח (עמ' קצ) שדן בזה החוות יאיר (סימן לא) שלא הסכים להתיר אך גם לא הכריע לאיסור, ובשאלת יעב"ץ (ח"א סימן מג) כתב שבממזר מאשת איש מותר להשחיתו לכתחילה, וציין עליהם הגרי"ח זצ"ל ברב פעלים (אה"ע ח"א סימן ד), ובאגרות משה (חז"מ ח"ב סימן סט אות ד) כתב על דברי היעב"ץ שהמה דברים בטלים, ובודאי שאסור להרוג עובר אף שהוא ממזר, עיי"ש (ועי' בספר 'תורת העובר' פרק יד). והנה כאמור שם, חלק מהנידון נסוב על תשובות מהרי"ט שיש בהן לכאורה סתירה בענין אי מותר להרוג עובר, וכעת יצא לאור עולם ספר 'תורת העובר' ושם (בבידורים שבסופו, סימן א) הרחיב לברר דעת מהרי"ט, עיי"ש. והבאתי (שם במצא חן פ"ד אות י) שיש שחילקו בזה בין קודם מ' יום לאחר מ' יום, ואבמ"ל.

ז. **הראות מין רביע עונדיה וסיף בזה**. שכני ומכובדי הר"ג יהודה נקי שליט"א בספרו מעין אומר (חלק יא פרק ד סימן כג) הביא (בשם הרב יוסי ענן הי"ד) ששאלו למרן הגר"ע זצ"ל שאלה: מת אחיו והשאיר אשה וילדים, הוא היה מטפל בהם, ואחר זמן התעברה ממנו אשת אחיו, כשבאו להירשם לנישואין ברבנות, אמרו להם שהיא אסורה עליו כיוון שהיא אשת אחיו ואחיו יש לו ילדים, ובנוסף העובר להלכה ממזר, כעת שאלתם אם מותר לעשות הפלה, כאשר עברו ארבעים יום להריונה. והשיב שמוותר. וראה למר בריה דרבינא ב'שלחן המערכת' (ח"א עמ' צב) שכתב: עובדא באחד שחזר בתשובה וסיפר שנכשל עם אשת איש, ומרן הגר"ע זצ"ל פסק להתיר לו להפיל העובר, שהוא ממזר, בתנאים מסוימים. מפני שהיה בדבר צער ובזיון גדול למשפחה ועוד כמה חששות. וכיוצא ברווקה שנתעברה מגוי והיה חשש שתימשך אחריו למקומו, שפסק להעלים עין, אך לא התיר בפירוש.

ח. **נפלה למי שמענה הנקה מנה הממזר ומת**. שו"ר למרן החיד"א בשו"ת חיים שאל (ח"א סימן סז) שנשאל גבי אשת איש שנאנסה ונתעברה וילדה והיא יודעת בבירור שהבן ממזר, ומרוב שיחה וכעסה הניחתו ימים בלי יניקה ומת, האם היא צריכה תשובה וכפרה. ודן דלכאורה הואיל וממזר דלא ידיע לא חיי, ממילא הוי כמו גברא קטילא שאין חייבים עליו. עיי"ש שאין לומר דלא גברא קטילא הוא שמא יודמן שיטא ממזרת ויכול לחיות, כיון שגם בכהאי גוונא אמרו שלא יחיה. ודן שם כמה שאמרו דממזר דלא ידיע לא חיי, היינו מומן עורא דהתפלל אנשי כנסת הגדולה על זה, אבל קודם עורא ידיע ולא ידיע כי הדדי ניהו וחיי. ומכל מקום למסקנה כתב שנראה פשוט דאשה זו צריכה כפרה ותקבל תשובה, דכיון דולד זה ישראל מעליא הוא ומחללין שבת במילתו (כנה"ג סוף הלכות מילה) ודאי אסור לגרום לו מיתה. ולו חפץ ה' להמיתו משום דממזר דלא ידיע הוא, הוא השליט, אמנם אגן בדידן לא שרי לן אפילו לגרום לו מיתה. ולכן הגם שנידון זה קל מהריגה בידיים, דמניעת הנקה אינה אלא גרמה, בכל זאת בעי כפרה על כך.

ט. **להתפלל על תינוק בעל סם שימות**. ובפענח רזא (סוף פרשת בהעלותך) לרבי יצחק ב"ר יהודה הלוי זצ"ל שהיה חי בצרפת בסוף תקופת בעלי התוספות, בענין בקשת אהרן למשה למען מרים שהייתה מצורעת כשלג (במדבר יב יב) "אל נא תהי כמות אִשֶּׁר בְּצִאתוֹ מִרְחֶם אִמּוֹ וַיֵּאָכֵל חֶצִי בָשָׂרוֹ", פירש: שלא תהיה כמו ולד היוצא מחוסר-אבר ובעל-סם מרחם אמו, והכל מבקשים עליו רחמים שימות. הרי לנו שכאשר נולד להורים תינוק שהוא פגום, אפשר להתפלל עליו שימות. אכן עדיין אין ראיה מזה לממזר, שהוא בריא ושלם בגופו, ובפרט שגם מצד היחס, הרי יכולים ממזרים להיטטר (בימות עה...), וכמבואר בשו"ע (אה"ע ס"ד סעיף), שממזר הבא על העכו"ם - הולד עכו"ם, ואם נתגיר הבן - הרי הוא כישראל, וכן אם בא על השפחה - הולד עבד, וכאשר השתחרר - הרי הוא בן חורין.

י. **לצעזע הנחלת לעובר ממזר או בעל סם**. ובר מן דין, ילד"ח שאין ראיה שבאמת מותר לבקש רחמים על ולד פגום גופנית שימות, אלא רק טבע העולם לבקש זאת, ולא שפיר עבדי. וראיתי להר"ץ יוסף שליט"א בשלחן המערכת (ח"א עמ' צב) שהביא עובדא מלפני קרוב לחמישים שנה (וכיום זה 65 שנה) בת"ח אחד שהרופאים בדקו ומצאו שאשתו תלד ילד שיהיה מפגר בשכלו, לאחר שהמעוברת חלתה במחלת האדמת בזמן הריונה, ולפי דעת הרופאים רובא דרובא הולד יהיה חרש או שוטה גמור או סומא, וראש ישיבת פורת יוסף מוהר"ר עטיה זצוק"ל אמר לאותו חכם שישאל הלכה ממרן אאמור"ד (שליט"א), ויעשה ככל שיוורה לו, ומרן הורה לו שאסור להפיל עובר כזה, דאין היתר לרצוח מי שהוא מפגר בשכלו, ואכן נולד להם בן מפגר בשכלו, ועמדו בניסיון שלא להפילו. עיי"ש שאמנם אם היו מגלים זאת קודם ארבעים יום ליצירת הולד היה מקום לדון להקל להפילו ע"פ שאלת חכם.

יא. **האם ממזרות היא טעלה לחריפות**. אחר זמ"ר ראיתי לידידי המוהל הר"ג מ"ש רביע שליט"א (כסא אליהו עמ' תמד), שהממזר בכוחו להיות ת"ח בנקל ולהגיע להשגות עצומות בתורה, כיון שאין החיצונים מתגרים בו, כי לא אכפת להם שמתגדל בתורה. ועיין מ"ש בשאגת יוסף (ס"י יא עמ' קג בהערה) לסייע מדברות זוה"ק (בהר דף קיא עמ' ב) ושער הגלגולים (הקדמה טו). וחזרני ששמעתי מה'מדריך-חתינים' המשגיח רבי יונתן אבר

שליט"א, שביאר (והוסיף שכשמסר זאת בישיבת חברון, קפץ אחד מנכדי הגר"ע וא"ל שזה מובא בכתבי החיד"א, ולא מצאתי כעת) מה שנהגים העולם לקרוא (עי' שערי יצחק רצאבי טבת-אדר תש"ע עמ' צ דבר"י בתגובה ח"א עמ' 264) למי שהוא חרף ותחמן - "ממזר", משום שהוא בא מהתעוררות גדולה בבחינת 'מים גובים ימתקו'. שו"ר לשון מסכת סופרים (ס"פ טו) 'רובן של ממזרים פקחין', וביאר במרכבות ארגמן (ח"ו ס"ה עמ' פא בהע') כי ממזר עם הכולל גמטריה רפ"ח (כמש"כ מהר"ח בספר הליקוטים פ"ר כי תצא סי' כג) שכשהאב ב"ע הערה הוא ממשיך מן רפ"ח ניצוצין שנפלו ועדיין לא נתבררו, ולכן הממזר פיקח וחרף משום שהניצוצין מתנוצצים בו, ועולה בגמטריה חרף, עכ"ד. מאידך, בגמ' שבת (נה:) אמרו, שהאב על אש"א 'לא יהיה לו [בן] ער בחכמים' ופירש"י 'חרף להבין ולהורות', ועיי"ש בהערות הגרי"א שמה שמצינו ממזר ת"ח י"ל דהיינו כשעבר אביו בשוגג, וצ"ע.

יב. **חוב ממזר נסיה דניה**. כתב המנחת חינוך (מצוה א אות כב), ופסולי קהל כגון ממזר אם חייב בפריה ורביה, עיין פמ"ג (או"ח סי' רמ ס"ק א) שהסתפק בזה בדין פסולי קהל. ולכא"ו כיון דממזר חייב בכל המצוות רק לענין פסולי קהל דמותר בהם, והראשונים (רמב"ן ריטב"א ר"ן קידושין סט.) הקשו היאך יהיה ממזר מותר בשפחה יעו"ש, א"כ ודאי חייב. ובש"ך (י"ד סי' רפט ס"ק ח) נראה דממזר אינו חייב בכל המצוות, ועיין נוב"י (מהד"ת י"ד סי' קפב) ומהרי"ט אלגאזי (בכורות פרק ח אות סה הראשונה) השיגו ע"ז מכמה דוכתי דממזר ודאי חייב בכל המצוות, א"כ לכא"ו חייב ג"כ בפיר, אך מ"מ צ"ע כיון דמרבה פסולים בישראל, היאך תצווה תוה"ק שדרכיה דרכי נועם להוליד בנים ממזרים, ואם יהיה לו בנים משפחה לא יקיים כי אין הולד שלו וכו'. עכ"ד המנ"ח. ועי' אוצה"פ ריש אה"ע שציטט לנח"ל"ש (שם ס"ק ח) ופני משה (מקליווא, שם ס"ק ב) ושאלת יעב"ץ (ח"ב סו"ס צו. ויש לכון זאת עם דבריו בח"א סי' מג ה"ל) וברכה מציון (סי' לג), וע"ע בשדי חמד (שו"ת 'דברי חכמים' סי' נט) מטה לחם (ס"ס כג) ושאלת יעקב (ח"א סי' מא).

יג. **לנדך על לידת או ראיית ממזר**. בשו"ת הלק"ט (ח"א סי' ס) צידד שאין לברך שהחינו על פרי מורכב מין בשאינו מינו. ובשו"ת שאלת יעב"ץ (ח"א סי' סג) הקשה הרי אפילו על ממזר נאה יש לברך אג"ע שאין הרכבה פסולה ממנו. ובשו"ת יביע אומר (ח"ה או"ח סימן יט אות ד) כתב עליו דערבך ערבא צריך, דאה"נ אם יודע בו שהוא ממזר לא יברכו עליו, ועל סתם אדם נאה שפיר מברך, דלא חיישינן למיעוטא דמיעוטא שהם פסולים. והוסיף דאם נפשך לומר שמברך 'שהחינו' על לידת ממזר, או 'שככה לו בעולמו' על ראיית ממזר יפה, י"ל דשאני התם דאמרין בירושלמי (פ"ב דיבמות ה"ו) מי שיש לו בן מכל מקום, ואפילו ממזר, הרי הוא כבנו לכל דבר אף לענין קיום מצות פריה ורביה, וגם לדעת הרדב"ז וסיעתו שחולקים וסוברים שאינו מקיים בזה מצות פריה, מ"מ כיון שיכול ללמוד תורה ולקיים מצות, וקו"ל (הוריות יג.) ממזר ת"ח קודם לכהן גדול עם הארץ, משו"ה אין לחשבו כפרדה או כפרי מורכב בעלמא. ועיי"ש בכל דבריו ובמה שכתבתי בתולדות נח (וירא מנוחה סימן יז אות ה).

יד. **הנחת מתנה לזרעו אין הממזר בכלל**. ואמרתי להעתיק מה שראיתי בלומדי שו"ע חו"מ, שכתב בחידושי רעק"א (סימן רמא סעיף א), הנחת מתנה לזרעו של פלוני, אם יש לפלוני גם בנים ממזרים, אינם בכלל, דזרע פסול אינו בכלל זרע, וכן ממזר י"ל דלא מיקרי זרע, כמו שכתב בפרשת דרכים (דרך הקדוש דרוש ז ד"ה ואני תמיה). וציין מקור דבריו, פורת יוסף בספרו תיבת גומא (פרשת ויחי אות ב), והיינו ספרו של רבינו יוסף תאומים בעל הפמ"ג. והנה יש לדון מה הדין כשיש לאותו פלוני רק בנים ממזרים, דלכאורה בכהאי גוונא על כרחך שהתכוון ליתן להם, אכן יש לומר שלא ידע מזה וא"כ מתנתו בטלה לגמרי, אבל יותר מסתבר שלבטל מתנתו לגמרי לא אמרין אלא תלין שהתכוון ליתן אף לזרע פסול. ויש לדון גם מה הדין בנותן מתנה לזרעו, האם הדין בזה ככל האמור, ועיינתי בתיבת גומא וראיתי שאדרבא התם נקט הדוגמא במי שאמר 'הריני נותן מתנה לזרעי' ודוק, ועיי"ש בתיבת גומא, שממזר לא זכה ואילו מומר הוי ספק, ובני הממזר והמומר דינם כמותו, דמאחר והוא לא נחשב זרעו גם הם לא הוו זרע.

טו. **ממזרים נהרגים לעתיד לבוא**. ולסיום יש להביא מש"כ במדרש רבה פרשת אמור (פרשה לב סימן ח) שדניאל החיטי היה מפרש את הפסוק (קהלת ד א) "וְשִׁבְתִּי אֲנִי וְאֶרְאָה אֶת כָּל הָעֲשָׂקִים" שהוא מדבר בממזרים, "וְהֵנָּה דִמְעַת הָעֲשָׂקִים" אבותם של אלו עוברי עבירות ואלין עלוביא מה איכפת להון (-מה הם אשמים), "וְאֵין לָהֶם מְנַחֵם וּמִיד עֲשָׂקֵיהֶם" פירוש שאין להם מנחם אלא מיד עושיהם. דהיינו מיד סנהדרי גדולה של ישראל שבאה עליהם מכחה של תורה ומרחקתן על שום לא יבא ממזר בקהל ה'; שאמר הקב"ה עלי לנחמן, לפי שבעולם הזה יש בהן פסולת, אבל לעתיד לבוא אמר זכריה אנא חמיתיה אלו כורסוון כולו זהב נקי, כדכתיב (זכריה ד ב) "וְהֵנָּה מְנוּרָת נְהָב כְּלָה וְנְהָלָה עַל רֵאשָׁה" עיי"ש מה שדרשו בזה מלשון גולה או מלשון גאולה. וכתב שם בפירוש הרד"ל, דאתיא כדעת רבי יוסי (שם סימן ז, ובגמ' קידושין עב; ובירושלמי ג יג) דאמר ממזרים טהורים לעתיד לבוא, ה' יוכנו לגאולה השלמה ומלאה הארץ דעה את ה'.